

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. II.

(Magyar nyelvű ima- és énekeskönyvek az 1730-as években)

A 18. században a magyar nyelvet használó evangélikus hívők körében szinte kizárólagos helyet foglalt el a *Zengededő mennyei kar*, majd kibővített változata, az *Új zengededő mennyei kar* (Graduál) című énekeskönyv. 1711 és 1771 közöttől 19 azonosított kiadást ismerünk, s valamennyire jellemző, hogy hamis helynevet tüntet fel kiadási helyként, sőt néha az évszám sem valós.¹ Sartoris János nemescsói evangélikus lelkész irodalmi munkásságát vizsgálva szintén hamis impresszumokkal találkoztunk.²

A témát most más irányból közelítjük meg, mint előző cikkünkben:³ Fábri Ger-gely közel egy időből származó magánlevelét és naplójának adatát vesszük kiindulási pontként, s az általa megnevezett nyomtatványok betűtípusai segítségével további nyomtatványokról is megállapítjuk, hogy a győri Streibig nyomda betűkészletével készültek.

Fábri 1733. augusztus 27-én levelet írt Győrből a rozsnói magyar ajkú hívek lel-kipásztornának, Regis (Király) Mártonnak. Tájékoztatja, hogy a helybeli kánttorral, Aczél Andrással Győrött kiadták Hegyfalusi György *Száz levelű rózsá* című, buzgó-sággal teli imakönyvét. Példányt is küld belőle. Kéri, hogy Regis ajánlja a kötetet híveinek, és ha azok példányokat kérnek, értesítse őt. Egyúttal Torkos András lel-kész és Aczél András kántor üdvözlését is tolmácsolja az iskolaigazgató Fábri.⁴

¹ SZELESTEI N. László: *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon*. (Magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek.) = MKsz 1983. 292–304.

² Uő: *Sartoris János (1695–1756) nemescsói lelkész élete és munkássága*. = Vas megye múltjából III. Levéltári évkönyv. Szombathely, 1986. 107–123.

³ L. az 1. sz. jegyzetet.

⁴ A levél a turócszentmártoni Matica slovenská Kézirattárában, a Lautsek-gyűjteményben. Jelzete: C 1069. Epist. tom. V. pp. 186–189. Szövege:

Admodum Reverendo Domino

Martino Regis

S.P.D.

Gregorius Fabri

Ab eodem tempore, ex quo Jaurinum evocatus, et ad Rectoratum promotus sum, saepe quaesivi occasionem, me apud Te insinuandi; prohibuit hucdum partim loci distantia, partim etiam occasionis defectus. Occasionem modo optimam, et materiam opportunam nactus sum Tuam impetrandi amicitiam, et mea prompta obsequia offerendi. Prodiit nempe liber mea et D. Atzél industria hic apud nos editus G. M. Hegyfalusi, cui titulus: Száz levelű Rósa, devotione plenus, exemplar unicum Tibi mitto, quod dudum iam fecissem, si occasionem habuissem. Commendabis auditoribus Tuis et si desiderabuntur exemplaria

Fábri Gergely naplójának feljegyzései között az 1733. évnél azt olvashatjuk, hogy a nyomdász elkészült az *Arany lánc* című ima- és a *Zengedező mennyei kar* című énekeskönyv kinyomtatásával. 100 forintot fizetett előre tekintetes Fodor István, ezért 400 példányt Fábri neki adott át. A többi, mintegy 200 példány nála maradt a lelkesek és a szegények között való kiosztás végett. Ugyancsak e naplóból származó adat, hogy 1734-ben, a nyári szünetben Müller János győri könyvárus újra kinyomtatta a fentebbi két kötetet. A korrektúrázást ezúttal Fábri végezte. A köteteket az előző évihez hasonlóan 1726-os évszámmal látták el bizonyos okok miatt (ob certas causas). Még ugyanezen a nyáron megjelent Fábri gondozásában és korrektúrázásával, Müller költségén a *Halottas könyv cum Uti társ.*⁵

Az adatok Gyórt jelölik meg kiadási helyként. Egy évtized múlva ugyancsak a győri iskolamester, Torkos József írta magánlevélben, hogy az *Új zengedező mennyei kar* című énekeskönyv „a minap hagyta el sajtónkat”.⁶ Adatainkhoz fennmaradt példányokat sikerült találnunk, a továbbiakban azokat vallatjuk.

A fent megnevezett nyomtatványok leírása:

1. CENTIFOLIA, az az Száz levelő rosa, a' melly két ágbul, avagy részbul álló, rakott sok rend-béli kegyes reggeli, estvéli, ünnepp-napi, és minden szükség-béli egeket hatható képpen illatú könyörgésekkel és hála-adásokkal. Ki-nyilt néhai . . . M. Hegyfalussi György Uram, a' Vázsonyi Evangelika Ekklesiának kertyében munkálkodó lelki tanítója alatt. [H.n.] 1729. [16], 560, 81. 12r. (152 × 96mm)⁷

1a. TOLDALÉK, a' melly az időnek mostohasága miatt ki-hagyattatott egynehány Ur vég vatsorájára rendeltetett imádságokat, és valami kevés válogatott buzgó énekeket magába foglal. Nyomtatattott 1730. esztendőben. 56 l. 8r. (152 × 96mm)⁸

2. ARANY LANCZ, avagy olly buygó[!] fohászokadások és rövid alázatos imádkozások; kikkel a' győzhetetlen Istent meg-győző igaz hit Ó Felségét magához kapcsolhattya; és az ő el-menetelit jelentő szándékjában, maga szive házában a' keresztyén ember e' nagy Urat meg-maraszthattya. Mellyeket az

---

quaedam, facies me certiorum. Pluribus, ut Tibi hac via inserviam, occasio prohibet, tempore alio pluribus. Salutaris a nostris, potissimum D. R. Torkos et huma. Atzél, abs me vero salutabis coniugem Tuam suauissimam. Vale. Dabam Jaurini A.R.S. M.DCCXXXIII. die 27. Augusti.

Címzés: A Monsieur
Monsieur Martin Regis
Minister de la Parok
de Dieu

a Berzete

⁵ Fábri Gergely naplóját a század elején PAYR Sándor még épségben tanulmányozhatta. (*Fábri Gergely naplója*. = Theologiai Szaklap 1904. 124–132.) A napló a nemeskéri ev. gyülekezet tulajdona. Az erősen megrongálódott elejű kötetet az 1970-es években az Országos Széchényi Könyvtárban restaurálták. Az 1733. évi feljegyzéssel kapcsolatban Payr cikkére vagyunk utalva, az 1734. éviről később szólnunk. – Payr tudósítása nyomán SZENTIVÁNYI Béla emlékezett meg a Fábri naplójában szereplő könyvnyomtatásról. (*Egy győri nyomda rejtett kiadványai 200 évvel ezelőtt*. = Könyvtári Szemle 1934. 7. 51.)

⁶ Torkos József levele Prónay Gábornak, Győr, 1743. okt. 1. In: Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek, I. Kiad. PRÓNAY Dezső. Bp. 1905. 394–395.

⁷ Az Országos Széchényi Könyvtárban a Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Munkacsoport a kiadványból öt példányt tart nyilván. Az OSZK példányának jelzete: Mor.2945. (A továbbiakban is az OSZK nyilvántartásából adjuk meg a „fennmaradt” példányszámot.)

⁸ A *Centifolia* példányaihoz kötve jelent meg. Az OSZK példányának jelzete: Mor.2945.

imádkozó lelkek könnyeségekért a' hivek eleibe bocsátott, Acs Mihály August. Confessiön lévő lelki tanító. Lötsén. Nyomtatt: 1726. Esztend. [12], 157 l. 12r. (135 × 78mm).⁹

2a. ZENGEDEZŐ MENNYEI KAR, az az: németből magyarra fordítottatott szép isteni ditséreteket és háláadó enekeket, más magyarul szerzetetett kegyes énekekkel edgyütt magában foglaló könyvetske. Lötsen Nyomtatattott 1726. 262, [11] l. 12r. (135 × 78mm)¹⁰

A 2. és 2a. alatt leírt nyomtatványokat Fábri naplója szerint 1733-ban és 1734-ben is hasonló impresszummal nyomtatták ki. Csupán a fent leírt egyetlen példány fennmaradásáról van tudomásunk.

3. HALOTT TEMETESKORRA-VALO ENEKEK, melyek most helyesebben, egynehány ide tartozó szép soltarokkal és enekkel egyetemben, egy enek' és könyörgésekből-álló Uti-társal. Sokaknak kívánságokra meg-jobbittatvan ujonnan ki-botsáttattak Norimbergaban 1734. 368, 10 l. 24r. (96 × 52mm)¹¹

3a. Buzgó enek és könyörgésekbül jobb- és bal-kéz felöl álló UTI TÁRS mely sok jámbor Istenfélő vizen, és szárazon fáradozó hiveknek szives kívánságokra szép rendel ki-botsáttatott, Norimbergában 1734. 47, 67, [4] l. 24r. (96 × 52mm)¹²

A felsorolt nyomtatványok betűtípusait és díszeit vizsgálva az első pillanatra szembeszökik, hogy a *Centifolia* (+ *Toldalék*) minden betűtípusában található két-pontos ö és ü. Az *Arany lánc* (+ *Zengedező*) típusai közt ez csak ritkán fordul elő. Pl. az *Arany lánc*ban az A₆v kurzívjában kizárólagosan, másutt a kurzívban és az antikvában is csak elvétve, igaz, akkor pontelhelyezése a *Centifoliában* lévővel azonos. Az ö-t és az ü-t az utóbbi kiadvány az o és az u fölé helyezett kis e betűvel jelöli. A *Halott temetéskorra való énekekben* (+ az *Úti társban*) kétpontos magánhangzó nem szerepel.

Ha sorra vesszük a három kiadvány néhány betűtípusát, az alábbi azonosságokra figyelhetünk föl:

A 840–850 mm 20 sor-méretű kurzív (*Centifolia*: ajánló levél, élőfej, kiemelések, az egyes imák előtti utasítások – utóbbi a *Toldalékban* is; *Arany lánc*: kiemelések, versidézetek, utasítások; *Halott temetéskorra való énekek* + *Úti társ*: előljáró beszéd, élőfej, utasítások, nótajelzések, tartalomjegyzék) a már jelzett kétpontos magánhangzók kivételével megegyezik. Az *Arany lánc*ban az A₆v-n lévő kurzívban (és ritkán másutt) a kétpontos magánhangzók is azonosak.

A 840–850 mm 20 sor-méretű antikva a *Centifoliában* szereplő kétpontos magánhangzók kivételével azonos. A *Halott temetéskorra való énekekben* e típus érdemben nem fordul elő. E típusnál az antikvával szedett szövegben a g (és ritkábban a t) betű kurzív alakja is gyakori.

A 680–690 mm 20 sor-méretű antikva mindhárom kiadványban előfordul. A *Halott temetéskorra való énekek* (+ *Úti társ*) főszövegét ezzel szedték, az *Arany lánc*ban a 38. lapon és a tartalomjegyzékben, a *Centifoliában* a 374–378. lapokon és a muta-

⁹ Két példány fennmaradásáról tudunk. OSZK: 323.572. (= Mor.1228/1.) és Pozsony, Ev. Líceumi Könyvtár: V.theol.3594. A két példány az utolsó levél (H₁) kivételével azonos szedésű. A pozsonyi példány nem tartalmazza a *Zengedező mennyei kart*, a H₁ rektón lévő tíz sornyi szövegben több a sajtóhiba, mint a budapestiben, s más a záródísz. Együttal bizonyíték arra, hogy az együtt nyomtatott *Arany lánc* és *Zengedező mennyei kar* című köteteket önállóan is forgalmazták.

¹⁰ Az előző művel együtt nyomtatták. Egyetlen példány fennmaradásáról tudunk: OSZK 323.573. (= Mor.1228/2.)

¹¹ Egyetlen példány fennmaradásáról tudunk: OSZK 322.571/1. (= Lit.782/1.)

¹² Az előző művel együtt nyomtatták. Egyetlen példány fennmaradásáról tudunk: OSZK 322.751/2. (= Lit.782/2.)

tó táblában, a *Toldalékban* pedig szintén a főszöveghez használták ezt a típust. A *Centifolia* (+ *Toldalék*) kétpontos ö-je, ü-je kivételével azonosnak vehető e típus. Sajátosságai közül megemlíthetjük, hogy az á betű előfordul egy kisebb méretben, ilyenkor az ékezet a bal szélen van, míg a nagyobb változatban középen. Az a betű nagysága a kisebb á-éval egyezik. A betűk egyenlensége miatt különösen a *Halott temetésekorra való énekek* (+ *Úti társ*) sorai gyakran „táncolnak”.

A *Centifoliában* található 1180–1190 mm 20 sor-méretű antikva típus a másik két kiadványban nem fordul elő.

Ha a fent vizsgált típusokat összevetjük a Streibig-műhely impresszummal ellátott kiadványaival (1729–1739 közötti 13 magyar nyelvű kiadvány, vagy magyar nyelvű szövegrészlet áll rendelkezésünkre), feltűnik, hogy a kétpontos ö és ü elvétele, szórványosan szerepel az impresszumos kiadványokban. Ennek ellenére bizonyítottan tekinthető, hogy az általunk vizsgált három kiadvány és a Streibig által nyomtatott magyar nyelvű szövegek betűtípusa egyezik. A *Centifoliában* további jellegzetes típus is szerepel, amelyet szintén használt Streibig. Sőt a három vizsgált nyomtatvány kiadási idejéhez is támpontot kapunk alábbi megfigyelésünkből: a 840–850 mm 20 sor-méretű antikva típusban a g és t kurzívok az impresszumos kiadványokban 1731 és 1734 között figyelhetők meg. A jelenség oka az lehet, hogy a szedőállványon (valószínű visszaosztásnál) a kurzív g és t betűk az antikva betűk közé keveredtek.

Hogy a fenti három kiadványt a Streibig-műhelyben nyomtatták-e, vagy nem, az egyezések ellenére sem tudjuk. Megfigyeléseink szerint ugyanis a kétpontos ö és ü Streibig impresszumos kiadványaiban csak mutatóba fordul elő. Megtalálható viszont pl. Szeniczai Bárány György *Panoplia catholica az-az lelki fegyverház . . .* című, iskolai célra készült evangélikus katekizmusának hely nélkül, 1733-as évvel ellátott művében.¹³ Az ebben előforduló típusok közül a 840–850 mm 20 sor-méretű antikva és kurzív, valamint a 680–690 mm 20 sor-méretű antikva típusokban általános a kétpontos ö és ü, de szórványosan mindegyikben előfordul felülhelyezett e is. Mind a két pontos, mind a felülhelyezett e-s alakok megegyeznek a *Centifolia*, az *Arany lánc* és a *Halott temetésekorra való énekek* című kiadványokban használtakkal. Sőt a 840–850 mm 20 sor-méretű antikva között a kurzív g (ritkábban t) is szerepelnek. A *Panoplia catholica* ajánlása 1180–1190 mm 20 sor-méretű antikva típusal készült, amelyet a *Centifoliában* (+ *Toldalékban*) is használták, ám a *Centifoliában* e típusban is kétpontos ö és ü van, míg a *Panoplia catholicában* felülhelyezett e-ket találunk. Egy ugyancsak hely nélkül kiadott nyomtatvány a Trencsén megyei Rutkai Sámuel halála alkalmából jelent meg.¹⁴ Az 1732 tavaszán „in Parnassu Jauriensi” cíttált verseket nyomtatták ki, köztük Ratkoczi Miklóstét magyar nyelven. A pár sorban a kétpontos magánhangzók mellett kétszer előfordul az antikva típus közé keveredett kurzív g. (20 sor-mérete: 840–850 mm.)

¹³ SZENICZEI BÁRÁNY György: *Panoplia catholica, az-az lelki fegyverház . . . kivált-kép' az oskolában járó gyermekeknek idvességes fel-fegyverkeztetésekre . . .* H. n., 1733. [20], 167, [26] 1. Három példány fennmaradásáról van tudomásunk. Az OSZK példányának jelzete: Mor.4404.

¹⁴ *Lessus lugubris . . . dum Samuel Rutkai . . . ex hac mortalitate evocaretur . . . in Parnassu Jauriensi auditus . . .* H. n., (1732). (4) l. Három példány fennmaradásáról tudunk. Az OSZK példányának jelzete: 493.329.

E két kétségtelenül Győrött nyomtatott kötetet az evangélikusok jelentették meg, ugyanúgy, mint a fentebb vizsgált *Centifolia*, *Aranylánc* és *Halott temetéskorra való énekek* címűeket.

További összefüggések felismeréséig, vagy újabb adatok előkerüléséig most csak annyit állapíthatunk meg, hogy az 1733 körül készült győri evangélikus kiadványok általunk vizsgált öt kötetében (nyolc önálló címlappal és impresszummal ellátott kiadványban) használták Streibig betűkészletét. Hogy Streibig műhelyében nyomtaták-e e köteteket, vagy másutt, a jelen adatok alapján nem tudjuk megállapítani.

Külön vizsgálatot igényel, és más irányba vezet e nyomtatványok díszjeinek vizsgálata. Az *Aranylánc* végén és a *Zengedező* címlapján található vonalas záródísz a címlapon 1733-at viselő *Panoplia catholica* című kiadványban is megtalálhatjuk. E kiadvány megjelenési helyet nem tüntet fel. A *Centifolia* bőségesen tartalmaz keret- és záródíszeket. A legfeltűnőbb egyezést Csuzi Cseh János *Isten eleiben felvitetett lelki áldozat* című művének 1736-os évszámú kiadásával mutatja, amely szintén hely megjelölése nélkül jelent meg.¹⁵ E kiadvány is Streibig betűvel készült. Egyébként Streibig e díszeket folyamatosan használta, 1733-ból azonban csak az egyik díszet találtuk meg a jezsuita Alvarez *Ábécéskönyvében*, melynek impresszuma: „Jaurini, Sumptibus Jacobi Müller Comp. Anno M.DCC.XXXIII.”,¹⁶ vagyis a kiadó az a Müller, aki 1733-ban Fábri Gergely szerint az *Aranyláncot* és a *Zengedező mennyei kart* is kiadta 600 példányban. Az *Új zengedező mennyei kar* első kiadásának egyik kiadója is Müller Jakab. Győrött 1743-ban jelent meg a kiadvány, kétféle címlappal: a példányok egyik része őt, másik része pedig Ludvig Jakabot nevezi meg impresszumában.¹⁷

A nyomdai díszek vizsgálatakor megállapítottuk, hogy Streibig betűkészletével jelent meg a református győri lelkipásztor Csuzi Cseh János *Isten eleiben felvitetett lelki áldozat* című imakönyve is. A fennmaradt példányok háromféle változatot mutatnak:

1. „Smederer Christian özvegye költségével, 1736. Esztend.” (Előszava a Kegyes Olvasónak van címezve.)¹⁸
2. „Nyomtat. Sator Peter költségével, CIOIOCC XXXVI.” (Ajánlása Kenesei Istvánnak és feleségének, Szondi Zsuzsannának szól.)¹⁹
3. „Nyomtat. Turoczi Mihály költségével, CIO IOCC XXXVI.” (Ajánlása Kazai Mártonnak és feleségének, Oroszi Juliannának, valamint Szombathi Józsefnek és feleségének, Pázmándi Katának szól.)²⁰

A mű szövege azonos nyomású, a címlap impresszumadataiban található eltéréseken kívül a különbséget csak az eltérő ajánlások jelentik. Az 1736-os évszám valószínűleg tekinthető, ugyanis a Todoroszku-könyvtárban fennmaradt, Turóczi által megjelentetett példány előzékén Pápai P. Ferenc Désen, 1736. dec. 10-én ajándé-

¹⁵ CZUZI CSEH JÁNOS: *Isten eleiben fel-vitetett lelki áldozat, az-az . . . ahitatos könyörgések*. H. n., 1736. Az eltérő impresszum-adatokról később lesz szó. Kilenc példány fennmaradásáról tudunk.

¹⁶ Az OSZK példányának jelzete: 323.680.

¹⁷ A leírást l. SZELESTEI: *i. m.* (1. sz. jegyzet), 296.

¹⁸ A Budapesti Egyetemi Könyvtárban találtuk a példányt: Ad.3656.

¹⁹ Az OSZK példányainak jelzete: Mor.2130. és Tod.5520. (1. példány)

²⁰ Az OSZK példányainak jelzete: 323.934. (= Mor.2135.) és Tod. 5520. (2. példány)

kozó sorokat keltezett komaasszonyának, Dalnoki Máriának. Úgy látszik, 1740-ben már nem lehetett megszerezni a kiadványt, kéziratos másolat készült róla.²¹

1737-ben az ugyancsak református Aranyosmedgyesi Sámuel *Igazság áldozatja* című műve is Győrött jelent meg, nyomda megjelölése nélkül. (A kiadó Turóczi Mihály.)²² A *Mennyország uttya* című kegyességi imakönyv „Tigurumban, 1743.” jelzésű impresszuma szintén győri kiadvány leplezését szolgálja. (A kiadó Sátor Péter.)²³

* * *

Ezúttal a fent elemzett győri evangélikus kiadványok létrejöttében szerepet játszó környezetet vesszük szemügyre. Szeniczei Bárány György *Panoplia catholica* című imakönyvét (1733?) a Somogyban élő Antal család tagjainak ajánlotta. Az ajánlásban azt írja, hogy

A mi nyelvünkben-is egy időben nem szaporodtak annyi szép Enekes és Imadságos Könyvek, Bibliák és Testamentumok, Katekizmusok, és egyéb Kereszténységre Tanító-Könyvetskék, mint most.

E megjegyzés mögött ténylegesen ott állnak a kiadványok. 1729-ben megjelent a Torkos András-féle *Győri kis katekizmus*.²⁴ M. Sartorius János Wittenbergben adta ki a *Magyar lelki óra* négy részét.²⁵ Az első rész *Énekes könyv* (1730). Igazából nem tudott meggyökerezni, mert a *Zengedező mennyei kar*, majd az *Új zengedező mennyei kar* kiadásai kiszorították a használatból. Az utóbbi énekeskönyveknek nemcsak a szerzői (Ács Mihály, Torkos József, stb.) kötődtek Győrhöz, hanem a kiadások egy részét ott is nyomtatták. A *Magyar lelki óra* további részei: 2. *Szenci Molnár Albert Zsoltárai* (1731), 3. *Imádságos könyvetske* (1732), 4. *Keresztény hitnek ... fundamentuma* (1733). Az *Aranylánc* című imakönyv általában a *Zengedező mennyei kar* című énekeskönyvvel együtt jelent meg, 1733-ban és 1734-ben Győrött is. Imákat és énekeket tartalmaz Hegyfalusi György *Centifoliája* és annak *Toldaléka*, valamint a Fábri Gergely által gondozott *Úti társ* és *Halott temetéskorra való énekek*: szintén 1733–1734-ben jelentek meg Győrött. A győri lelkész Torkos András *Engesztelő*

²¹ A kéziratos másolat az impresszumában Sátor Péter nevét feltüntetető változatról készült. Jelzete: OSZK Kézirattára, Oct.Hung. 102.

²² ARANYOSMEDGYESI Sámuel: *Igazság áldozatja, mellyel az örökkévaló Istennek dűtsőséges felségét szenteli ... a Sion hegyén álló szenteknek gyülekezete*. H.n., 1737, Turóczi Mihály. Három példány fennmaradásáról van tudomásunk. Az OSZK-ban nincs példány. A Ráday-gyűjtemény példányának jelzete: 0,6350.

²³ [SZIKSZAI PAP Sámuel:] *Mennyország' uttya, mellyben találmatnak ... buzgó könyörgések ...* Tigurumban, 1743. Sator Péter komáromi compactor. Két példány fennmaradásáról van tudomásunk. Az OSZK példányának jelzete: Mor.5689/b.

²⁴ *Győri kátéchismus, az-az d. L. M. kis katechismussa, más szép kegyes kérdésekkel egyetemben most ujonnan magyarra fordítattott, a győri luth. oskolában taruló ifjuságnak kedvéért*. H.n. 1729. Egyetlen példány fennmaradásáról tudunk: Budapesti Egyetemi Könyvtár, Ad. 3535. — Torkos fordítása először 1709-ben jelent meg Halléban. 1730-ban a kancelláriához intézett folyamodványában új, változatlan szövegű, 1729. évi győri kiadásról (elapso anno ... typis Jauriensibus) beszél. Sintzendorf kardinális, győri püspök felszólítására 2000 példányt szolgáltat be belőle Torkos. Folyamodványát idézi Kovács Géza: *Egy győri nyomda rejtett kiadványai* című tanulmányában. A tanulmány kézirataának megjelenés előtti használatáért köszönetet mondunk.

²⁵ Mind a négy rész megtalálható az OSZK-ban, a P 4.122 jelzeten.

áldozat című imakönyve 1736-ban jelent meg.²⁶ Bél Mátyás fáradozásának eredményeként magyar nyelvű *Újszövetség* látott napvilágot.²⁷ Torkos András új fordítású *Újszövetségét* is ebben az évziedben adták ki.²⁸ Sartoris János, Szeniczei Bárány György és Vázsonyi Márton iskolai oktatást segítő tankönyveket készítettek.²⁹ A kiadványokon itt-ott kiadó is feltűnik, például Ludvig Jakab kőszegi, vagy Müller Jakab győri könyvkötő. A nyomdahelyet általában nem tüntetik fel ezek a kiadványok, vagy a cenzúra megtévesztésére Lőcsét, aztán pedig egyre gyakrabban külföldi városnevet jelölnek meg a címlapon kiadási helyként. Eddig a győri, soproni és pozsonyi nyomdászok (Streibig, Siess, Royer) betűkészleteivel való összehasonlítás alapján több nyomtatványról ki tudtuk mutatni, hogy valójában hol készültek.³⁰

Cikkünk elején Fábri Gergely levelét és naplóját idéztük. Fábri 1728–1731-ben a wittenbergi egyetemen tanult. A győri gimnáziumból ment oda. Lutharits Péterrel együtt segített ott M. Sartorius Jánosnak a *Magyar lelké óra* első részének kiadásánál. 1731-ben visszatért Győrbe, ahol 1732 nyarától Tomka Szászky János utódaként lett az iskola rektora. A győri evangélikus gimnáziumban ekkor filozófiát és teológiát is tanítottak, a rektort helyettes és kántor (1710-től külön a magyaroknak és külön a németeknek) segítették, tanított a lelkész is.

Fábri elődei közé tartozott Torkos András, Hegyfalusi György, Vázsonyi Márton, Tomka-Szászky János; Győrött tanult és segédtanítószkodott Szeniczei Bárány György, Sartoris János. Rövid ideig Regis Márton is látogatta ezt az iskolát.³¹ Nagyon jeles névsor. Együttműködésük a vizsgált 1730-as években természetesnek tűnik, ám nagyon keveset tudunk ma annak mibenlétéről. Egymástól gyakran távol lelkészkedtek és tanítószkodtak a volt királyi Magyarország artikuláris helyein vagy volt

²⁶ TORKOS András: *Engesztelő áldozat, az az hét részből álló áhétatos es buzgóságos imádságos könyv*. H.n., 1736. (Korábbi kiadása: Halle, 1709. Később még több kiadást megért.) Őt példány fennmaradásáról van tudomásunk. Az OSZK-ban lévő példányok közt (323.972., Tod.5533., Mor.5630.) teljesen egyező szöveggel két teljesen eltérő szedésű kiadás található. Hazai nyomtatványok, nyomdához kötésük nem sikerült.

²⁷ SÓLYOM Jenő kutatásai alapján (*Bél Mátyás a magyar Biblia történetében*. = Lelkipásztor 1956. 74–86.) egy 1717-ben megjelentetett lipcsei kiadást tulajdonítunk Bélnek. Az 1754-es évszámmal megjelent *Újszövetség*-kiadás bevezetőjében 1727. szerepel kiadási évként, s ezt látszik támogatni Bél Mátyás Krmann Dánielhez 1727. okt. 16-án írt levelének utóirata: Nisi iam ante editionem meam Noui Testamenti Hungarici misi, en eam bonus accipe, et auctorem tace, nam ita, ob hostes, oportet. Plura brevi. = *Bél Mátyás levelezése*. Sajtó alá rend. SZELESTEI N. László. (Sajtó alatt.)

²⁸ 1733-ban 200 forintot kapott a konventtől Torkos András (a Hochstock-féle hagyatékából) *Újszövetségének* a kinyomatására. Vö. EÖTTEVÉNYI NAGY Olivér: *A Győr szab. kir. városi ág. hitv. evang. keresztyén egyházközség története*. Győr, 1905. 71. — A Torkos András-fordította *Újszövetséget* 1736-ban Wittenbergben adta ki a fordító fia, az ott tanuló Torkos József. A kiadás költségére Torkos András a gyülekezettől ekkor 150 forintot kapott kölcsön. (EÖTTEVÉNYI: *i. m.* 71.) Az 1754-es évszámú, Laubánban nyomtatott *Újszövetség* bevezetője nem említi az 1733. évi kiadást, hanem a nyomdakész kézirat idegen kezekre kerüléséről ad hírt. Torkos József sem tesz említést arról, hogy megjelent volna már atyja fordítása korábban. Az 1733. évi kiadást, melyet Eöttevényi feltételezett, kizárhatjuk.

²⁹ Sartoris János ez irányú tevékenységéről I. a 2. sz. jegyzetben megadott tanulmányt.

³⁰ L. az 1. és 2. sz. jegyzetekben megadott tanulmányokat.

³¹ Regis Márton (+1737) 1705–1708 között a Radvánszkyak alumnusaként látogatta a wittenbergi egyetemet. Fábri Gergely levelének írása idején a rozsnói hívek lelkipásztora a közeli artikuláris helyen, Berzétén.

határvárosokban. Az üldözés arra ösztönözte őket, hogy a rájuk bízottakat – gyülekezetben és iskolában egyaránt – szellemi és lelki táplálékkal, ha kellett, a hatóságokat is kijátszva, ellássák. Tették ezt külföldi támogatást is igénybe véve, külföldön nyomtatott könyvek segítségével és a hazai lehetőségeket egyre jobban kihasználva. Kutatásaink arról győznek meg bennünket, hogy a belföldi patrónusok (közülük a legjelentősebb Telekesi Török István és felesége) és a gyülekezetek nagyon jelentős áldozatokat vállaltak. A külföldi egyetemeket megjárta lelkészek és iskolaigazgatók a pietista szellemtől is áthatva vállalták az igények serkentését és kielégítését.

A „viháros papi életpályá”-t befutott Hegyfalusi Györgyről Payr Sándor írt monográfiát.³² A wittenbergi egyetemre soproni pártfogói támogatásával jutott ki. 1692-ben magiszterre avatták. Ezután rövid ideig iskolaigazgató Győrött, majd lelkész különböző helyeken, 1706-tól 1708-ig Rozsnyón. Az 1710-es években Devecserben, Szergényben, 1719-től Dörgicsén, Mencshelyen, Kapolcson, 1726-tól Nagyvázsonyban lelkész. 1730. január 5-én halt meg. A „közeli” Dörgicsén 1726–1729 között Szeniczai Bárány György lelkészkedett. Payr Hegyfalusi *Centifoliájának* sajtó alá rendezőit a buzgó Szeniczai Bárányban, Szentgróti Mihályban és Járvás Andrásban látta. „Valószínűleg Győrött Streibig József, a püspök nyomdásza nyomtatta a könyvet nagy titokban Tomka Szászki János rektor és Perlaky József konrektor segédkezésével. . . . Így oldódik meg a rejtély, hogy az 1714-ben elmozdított esperesnek halála után hogyan jelenhetett meg mégis az imakönyve 1729-ben és 1730-ban, közvetlenül a Carolina Resolutio előtt.”³³

Payr idézett állításai új adatainkat figyelembe véve nem állják meg a helyüket. 1729-ben nem jelenhetett meg az imakönyv, hisz az a címlapon és az ajánlásban is halottként említi a szerzőt. Fábri Gergely leveléből egyértelmű a megjelenés ideje: 1733., vagyis a Carolina resolutio közzététele után. Tomka-Szászky 1732. július 3-án elhagyta Győrt, utóda Fábri lett. Sőt Weigel János személyében új korrektort is kapott az iskola. Miként láttuk, Fábri segítője a nyomtatásban Aczél András magyar kántor volt.³⁴ Hogy Hegyfalusi művét kik rendezték sajtó alá, nem tudjuk. Valószínűnek tartjuk, hogy nagyobbrészt maga Hegyfalusi. Bizonyosnak vehető, hogy az ajánlásban nem véletlenül van első helyen kiemelve az Alsóbükön lakó Fodor István, aki Fábri naplójának tanúsága szerint más művek megjelenését is támogatta ekkoriban.

Fábri Gergely naplójából szintén Payr Sándor idézte a könyvnyomtatásra vonatkozó adatokat. Sajnos csak részben eredeti nyelven. A napló az elmúlt évtizedekben megrongálódott, ma már némely helyen nem lehet elolvasni. Olvasható azonban az 5. levél verzóján, középtájt, az 1734. év alatt az alábbi bejegyzés:

Strepitus armorum ecclesias adfictas liberarunt cleri fura.

Arany Lántz et Zengedező per ferias caniculae curavit

recudi bibliopola Johannes Müller me correctore, ita tum[?] ut solum annus

³² PAYR Sándor: *M. Hegyfalusi György a hitvitázó és imakönyvtíró.* = *Evangélikus Élet* 1937. 214–216., 227–229., 241. – Uő: *Újabb adatok M. Hegyfalusi György életéhez.* Uo. 362–364., 371–373.

³³ Uo. 364.

³⁴ Aczél András 1720–1740 között volt a győri evangélikus gyülekezet magyar kántora. Vö: BÁRDOS Kornél: *Győr zenéje a 17–18. században.* Bp. 1980. 313.

1726 retineretur Ob certas causas, Quo absoluto
Halottas könyv cum Uti-Társ ejus sumptibus me curatore
et correctore in solatium Ecclesiarum per vacationes excusi sunt.

Olvasatunkban Fábri nem állítja azt magáról hogy bármelyik mű esetében szerző volna. (Payr olvasatában „me auctore et correctore” szerepel.) Vagyis amíg forrás vagy bizonyítás mást nem mond, addig Fábri az *Úti társ* című imakönyv esetében sem tekinthető szerzőnek.

Vajon mi tette lehetővé, hogy Győrött a püspöki könyvnyomdász Streibig betűkészletével 1733-tól gyakran készüljenek protestáns kiadványok? Maguk a nyomtatványok itt nem nyújtanak fogódzót. Titokban készültek e kiadványok. Ha a *Carolina resolutio* szövegét figyelmesen elolvassuk, akkor abból nem következik, hogy a vizsgált kötetek terjesztése tilos lett volna. Sőt családi körben nemcsak az artikulás helyeken olvashatók. A vallásgyakorlathoz szükséges könyveket nem általában tiltották, hanem csak egy-egy túlbuzgó cenzor, revizor vagy püspök a saját területén. Győrött a püspök, Sintzendorf bíboros Torkos András újra kinyomtatott katekizmusát 1730-ban elkoboztatta. Ugyanakkor az evangélikus iskolaigazgató Tomka-Szászky János esküdjére a tanítványai által írt köszöntőn (*Tessera grati animi*, 1728.), annak tankönyvén (*Progymnasmata*, 1729.), vagy a soproni iskolaigazgató Haynóczi Dániel Neuhold János Jakobot búcsúztató művén (*Epithalamion*, 1729.) és később is néhány hasonló jellegű kiadványon valós impresszumadatokat találunk; a fenti három kiadványon még az is szerepel, hogy a nyomdász Streibig püspöki könyvnyomtató.

Az óvatosságra szükség volt. Sajnos a nyomtatás körülményeiről szinte semmit sem tudunk. Az általunk fentebb tárgyalt kiadványok és Streibig katolikus kiadványainak a helyesírása gyakran eltérő, ami esetleg a szedők nem azonos voltára utal. A Győrött 1733-mal kezdődő, gyakori, protestánsok számára való nyomtatás a növekvő igények mellett azzal is összefügghet, hogy az 1730-ban a már kinyomtatott katekizmust elkobzó Sintzendorf bíboros 1732. szeptember elején a boroszlói püspöki székhelybe került. A piarista Groll Adolfot (Adolphus a Sancto Georgio) 1733. október elsején nevezte ki győri püspöknek a pápa. Talán szerepet játszott e nyomtatásokban Streibig József Antal könyvnyomtató fia is. Streibig Gergely János 1737-ben atyja öregsége miatt kéri, hogy annak kiváltságait ruházzák át órá. A nyomda monográfusa azt írja, hogy Sintzendorf Győrből való távozása után a püspökség és a nyomda kapcsolata „nem tisztázott”.³⁵

³⁵ PITROFF Páll: *A győri sajtó története, 1728–1850*. Győr, 1915. 9.

SZELESTEIN, LÁSZLÓ

Bücher mit falschem Impressum in Ungarn im 18. Jahrhundert. II.*Gebet- und Gesangbücher in ungarischer Sprache in den 1730-er Jahren*

Der Verfasser setzt die Besprechung der von ihm früher (in: *Magyar Könyvszemle* 1983. S. 292–304.) veröffentlichten Bücher des 18. Jahrhunderts, die mit falschem Impressum erschienen, fort. Diesmal konstatiert er, mit der Hilfe der zeitgenössischen Briefe und des Tagebuchs von Gergely Fábri und der Buchstabentypen der von ihm genannten Drucksachen, auch von weiteren Büchern, daß die fünf von ihm behandelten, um 1733 gedruckten evangelischen Drucke mit der Buchstabenkollektion der Raaber Streibig-Druckerei gefertigt wurden. Auf Grunde der Buchschmucke der Drucksachen kann man auch von anderen Werken erweisen, daß sie mit Streibigs Buchstabenkollektion gefertigt wurden. Schließlich untersucht der Verfasser die Umgebung, die in der Entstehung der evangelischen Drucke eine Rolle spielte und die historischen Umstände der Raaber protestantischen Drucke der Jahre nach 1733.